

Список використаних джерел

1. Блинова Л.Н. Диагностика и коррекция детей с задержкой психического развития. – М.: Просвещение, 2003. – С. 2-18.
2. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе / Под ред. В.В. Воронковой. – М.: Школа-Прес: 1994. – 416 с.
3. Дульнев Г.М. Воспитательная работа во вспомогательной школе. – М.: Знание, 1961. – 150 с.
4. Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників / Авт. кол. Стадненко Н.М., Ілляшенко Т.Д., Борщевська Л.В., Обухівська А.Г. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. – 144 с. – С. 30-31.
5. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: Підручник. – К.: Знання, 2008. – 359 с.

The article opened the organization and carrying out diagnostic work with mentally retarded students of junior classes, paid particular attention to the study of levels of development of broadcasting in this category of children.

Keywords: broadcasting, mentally retarded students, speech development.

Отримано 18.09.2010 р.

УДК 376.3

Н.М. Савінова

ПРИНЦИП РОЗВИТКУ МОВНОГО ЧУТТЯ В ЗАГАЛЬНІЙ ІЄРАРХІЇ ПРИНЦИПІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОГО НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ ДОШКІЛЬНИКІВ З ВАДАМИ МОВЛЕННЯ

В статті автор висвітлює проблеми, пов'язані з реалізацією принципу розвитку мовного чуття, який передбачає таку організацію навчання, яка полегшила б дітям дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку осмислення законів мови, запам'ятовування фактів рідної мови (елементів і конструкцій), засвоєння традиції їх використання в мовленні

Ключові слова: принцип розвитку мовного чуття, спеціальна методика початкового навчання рідної мови, чуття мови, діти з порушеннями мовленнєвого розвитку

В статье автор освещает проблемы, связанные с реализацией принципа развития языкового чутья, который предусматривает такую организацию обучения, которая смогла бы облегчить детям с нарушениями речевого развития осмысление языковых законов, а также запоминание фактов родного языка (элементов и конструкций), усвоение традиций их использования в речи

Ключевые слова: принцип развития языкового чутья, специальная методика начального обучения родному языку, языковое чутье, дети с нарушениями речевого развития

Постановка проблеми. Одне з провідних місць у формуванні готовності дітей дошкільного віку до навчання у школі посідає мовленнєвий розвиток дітей, зокрема чисте і правильне мовлення, багатий словник, вміння вільно спілкуватись з однолітками і дорослими, із знайомими і незнайомими співрозмовниками; виявляти ініціативу у відповідних комунікативних ситуаціях; доречно використовувати етичні норми спілкування.

Актуальність дослідження. Слід взяти до уваги, зазначає М.Вашуленко, що мовленнєвий розвиток дитини, а саме він має стояти в центрі процесу навчання грамоти, є поняттям значно ширшим, ніж його окремі, навіть дуже важливі, складові. Він охоплює рівень сформованості звуковимови, її відповідність загальноприйнятим орфоепічним нормам мови, словниковий запас та граматичну організацію мовлення. Тому в роботі з дошкільниками, спрямованій на підготовку їх до систематичної навчальної діяльності, у галузі мовленнєвого розвитку необхідно приділити увагу насамперед цим трьома найістотнішими складовими. Саме від них будуть значною мірою залежати успіхи навчання грамоти, в основі якого лежать усі чотири види мовленнєвої діяльності: слухання і розуміння (аудіювання), говоріння, читання й письмо. Наявність помилок у мовленні майбутніх школярів при навчанні у школі може привести до порушення писемного мовлення. Важливого

значення у цьому зв'язку набуває своєчасне і систематичне коригування мовленнєвих відхилень, огріхів і помилок у мовленні дітей.

Мета статті полягає у визначенні місця принципу розвитку мовного чуття в загальній ієрархії принципів спеціальної методики початкового навчання рідної мови та визначення шляхів його реалізації, що передбачає таку організацію навчання, яка полегшила б дітям дошкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку осмислення законів мови, запам'ятовування фактів рідної мови (елементів і конструкцій), засвоєння традиції їх використання в мовленні.

Виклад основного матеріалу. Розвиток особистості має свої закономірності. Відтак процес засвоєння рідної мови дитиною має свої закономірності, які є орієнтиром при визначенні комплексної допомоги дитині з мовленнєвими вадами.

Для формування мовленнєвих здібностей і рідною, і другою мовою природними й обов'язковими є такі дії:

- 1) прослуховування одиниць мови (напруження органів слуху);
- 2) вимова одиниць мови (фізичні рухи м'язів мовного апарату);
- 3) співвідношення одиниць мови з предметною і логічною реальністю (робота фізіологічного апарату мислення);
- 4) реагування почуттями на позамовну дійсність і знаходження в мові відповідних одиниць мови для використання їх у мовленні;
- 5) запам'ятовування одиниць мови і відтворення їх у мовленні;
- 6) читання одиниць мови, тобто сприймання їх зором, і вимова цих одиниць у голос або про себе;
- 7) писання одиниць мови, тобто зображення їх графічними знаками (М.Шеремет).

Встановлюючи елементи зазначеної роботи і з'ясовуючи вплив на процес утворення структури мовних навичок, Л.Федоренко вмотивовує закономірності природного засвоєння мовлення дитиною, на основі чого формулює власне методичні принципи.

Підставою для встановлення закономірностей була аналітична наукова діяльність з вивчення існуючого досвіду навчання рідної мови. За своїм характером визначені закономірності є не статистичними, а причинно-наслідковими, причина яких - у фізіології людини, тобто способах, механізмах породження мовлення, а саме: "Мовлення засвоюється, якщо набувається здатність до управління м'язами мовленнєвого апарату, координації мовленнєво-рухових та слухових відчуттів; ...якщо набувається здатність розуміти лексичні й граматичні мовні значення; ...якщо набувається здатність відчувати виразні конотації (відтінки) лексичних, граматичних, фонетичних мовних значень; ...якщо набувається здатність запам'ятовувати традиції сполучення мовних одиниць у потоці мовлення, тобто засвоювати норму літературного мовлення; темп збагачення мовлення прискорюється слідом за вдосконаленням мовленнєво-творчої системи того, кого навчають" (Л.Федоренко). Оскільки механізми породження мовлення однакові у всіх мовах, окреслені закономірності є загальнометодичними [5].

Перша закономірність – мова засвоюється, якщо дитина навчиться керувати м'язами мовленнєвого апарату (артикулювання звуків) координувати мовленнєво-рухові (промовляння звуків, слів) та слухові (сприймання на слух, розуміння мовлення) відчуття.

До п'яти років дитина оволодіває правильною вимовою звуків рідної мови, після цього вона вчиться граматично правильно будувати речення, оволодівати зв'язним мовленням, засвоювати літературні норми рідної мови.

Друга закономірність – розуміння сутності мови – залежить від засвоєння дитиною лексичних і граматичних значень різного ступеня узагальнення.

Засвоєння лексичного значення слів відбувається від прямого поодинокого конкретного основного до узагальненого та переносного значення. Крім лексичного значення дитина засвоює й граматичне. Засвоєння граматичного значення пов'язане з розвитком логічного мислення.

Третя закономірність – засвоєння виразності мовлення – залежить від розвитку в дитини чутливості до засобів виразності мовлення, лексики, граматики, тобто вміння відчувати виразність чужого мовлення, його внутрішній світ.

Четверта закономірність – засвоєння норми літературної мови – залежить від розвитку в дитини чуття мови.

О.Гвоздев, аналізуючи засвоєння дітьми граматичної будови рідної мови, відзначає наявність у них «тонкого чуття мови», тобто вміння користуватися мовними засобами відповідно до мовленнєвої ситуації (норм мови) без звернення до знань про мову.

П'ята закономірність – засвоєння писемного мовлення – залежить від розвитку координації між усним і писемним мовленням. Писемним мовленням дитина не може оволодіти, якщо не засвоїть усного.

Шоста закономірність – темпи збагачення мовлення – залежить від ступеня досконалості структури мовленнєвих навичок. Чим краще розвинене мовлення в дитини, тим краще вона запам'ятовує нові слова, звороти, складає розповіді тощо [2].

Відповідно до встановлених закономірностей було сформульовано загальнометодичні принципи навчання мови (Л.Федоренко): увага до матерії мови; розуміння мовних значень; оцінювання виразності мовлення; розвитку чуття мови; випереджального розвитку усного мовлення; поступового прискорення темпів збагачення мовлення. Зосередимо увагу більш детально на принципі розвитку чуття мови, який, на наш погляд, є одним із найбільш значущих у спеціальній методиці навчання мови дошкільників.

Проблема розвитку чуття мови викликає інтерес у лінгвістів, психолінгвістів, психологів, психофізіологів, нейропсихологів, методистів.

“Мовне чуття” керує процесами породження мовлення, дає дитині можливість застосовувати сформовані мовленнєві навички до незнайомого мовного матеріалу, відрізнити правильні граматичні форми від неправильних. За словами Л.Божович, “відчуття мови” виникає мимовільно, як побічний продукт діяльності, спрямовується на оволодіння практикою мовленнєвого спілкування [3].

Це неусвідомлене, нерозчленоване емоційне (на рівні почуття, а не мислення) узагальнення мовленнєвого досвіду дитини може бути використане для регулювання й контролю правильності мовлення.

За словами С.Жуйкова, чуття мови зовнішньо виражається в тому, що діти використовують уже засвоєні мовні форми стосовно нового матеріалу, комбінують елементи мови відповідно до її законів, хоча останні й не усвідомлюються у формі понять і суджень [4, 284].

Б.Беляєв обґрунтовано довів, що рідна мова засвоюється “на рівні відчуття”, тому що “відчуття створює основу будь-якої психічної діяльності” [1, 54]. Усвідомлення свого мовлення, на думку Б.Беляєва, тому тільки й можливе, що воно вже засвоєне інтуїтивно. Володіння людиною мовленням залежить не від того, чи вміє вона усвідомлювати своє мовлення, а від того, наскільки повно й правильно вона засвоїла мовлення інтуїтивно, тобто на рівні відчуття, а не мислення [1].

Дослідники проблеми розвитку чуття мови (Л. Айдарова, С. Жуйков, Д. Богоявленський, Л. Божович, Б. Беляєв та ін.) окремо відзначають роль теоретичних мовних знань. За своїми джерелами чуття мови є сплав результатів мовного досвіду людини і засвоєння спеціальних знань про мову.

Принцип розвитку мовного чуття – неусвідомлене володіння закономірностями мови. Реалізація цього принципу передбачає таку організацію навчання, яка полегшила б дітям запам’ятовування фактів рідної мови (елементів і конструкцій), засвоєння традиції їх використання в мовленні.

Для того, щоб запам’ятати факти мовлення, дітям необхідно перш за все чути їх, мати їх перед очима. На думку Л.Федоренко, саме це положення викликає труднощі в методичному плані, тому що засвоєння мовцем елементів структури мови відбувається інтуїтивно [6].

В умовах нормального розвитку дитина в процесі спілкування з дорослими підсвідомо (або на рівні нечіткого осмислення) засвоює мовні норми і використовує їх у комунікативних цілях. Інтуїтивне засвоєння законів мови проявляється на всіх його рівнях: фонетичному, морфологічному, синтаксичному і стилістичному. При цьому не тільки здійснюється правильне використання знайомих слів і їх поєднань, але відбувається дуже складний процес розвитку інтересу до матерії мови, до осмислення різних мовних засобів: слів, словосполучень, речень, активного використання цих засобів.

Становлення мовної культури, осмислення законів мови в процесі шкільного навчання спираються на чуття мови, на сформований у дошкільному віці пізнавальний інтерес до матерії мови.

Завдяки попередньому досвіду і сформованому чуттю мови нормальна дитина отримує можливість успішно засвоювати в школі закони фонетики, лексики, словотворення, граматики і свідомо використовувати їх в мовленні. У процесі навчання нормальних дітей чітко спрацьовує закономірність засвоєння мови, яка була сформульована ще Ф.Буслаєвим: спочатку вправи, а потім чітке осмислення.

У дітей із ЗНМ, зазначає Н.Мікляєва, бувають порушеними задатки до розвитку мовної здібності, яка розглядається як сукупність розвинених у дитини мовленнєвих умінь і навичок, які дозволяють їй розуміти і будувати нові висловлювання у відповідності з комунікативною ситуацією і законами рідної мови. У цьому випадку формування мовленнєвої навички позначає правильну побудову і реалізацію висловлювання дитиною, а розвиток мовленнєвого вміння передбачає підпорядкування форми мовленнєвого висловлювання задачам комунікації. Мовна здібність розвивається тільки в процесі спілкування з іншими людьми.

Порушення функціонування мовної здібності у дітей із ЗНМ проявляється у вигляді:

- зниженої мовленнєвої активності (Б.Гриншпун, Г.Жаренкова, Н.Жукова, Р.Левіна та ін.);
- зниженої уваги до мовленнєвого оточення і не досить активної спостережливості (Т.Візель, Ж.Глозман, Р.Левіна, А.Маркова та ін.);
- уповільного набуття і патологічної інертності мовленнєвих стереотипів, незадовільного перемикання, або, навпаки, швидкого згасання слідів, що виникли в пам’яті (Г.Гуровець, В.Лубовський, І.Самойлова, Н.Трауготт та ін.);
- як наслідок, виникають труднощі актуалізації навіть дуже знайомих слів (Н.Жукова,

О.Мастюкова, Т.Філічева), не здійснюється перенесення засвоєної граматичної форми на інші слова (О.Грибова, Б.Гриншпун, Н.Трауготт та ін.);

- у мовленнєвій безпорадності в нових ситуаціях і хаотичних діях при вирішенні вербальних задач (Т.Барменкова, Н.Жукова, Н.Трауготт);

- у порушенні програмування висловлювання, несформованості динамічного стереотипу (Т.Барменкова, В.Воробйова, Л.Халілова та ін.);

- зниження мовної здібності відображається на недостатній здібності до моделювання (Л.Халілова), заміщення і символізації (Л.Єфіменкова, В.Юртайкін) [8].

Розвиток мовної здібності дітей із загальним недорозвиненням мовлення відбувається за тими ж психолого-педагогічними закономірностями, що й у дошкільників з нормальним розвитком.

Мовна здібність розвивається в процесі спілкування з приводу певної діяльності (предметної, ігрової, музичної, художньої і т.ін.). Умовами її становлення є: формування навичок оволодіння мовою в її комунікативній функції; розвиток пізнавальної активності дітей і формування системи орієнтовних предметних і мовних дій; формування різних структурних рівней системи мови (фонетичного, лексичного, граматичного).

Онтогенез мовної здібності є системогенезом. Спочатку установка на орієнтування в мовному матеріалі викликає розгортання орієнтувальних дій на фонетичному, лексичному і граматичному рівнях мови. Потім відбувається інтеграція способів орієнтування у функціональну систему.

Принцип опори на чуття мови при навчанні мовлення дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку не спрацьовує без спеціального навчання, тому що воно не виникає спонтанно. Разом із тим необхідність у наявності інтуїтивних початкових мовних узагальнень для засвоєння законів граматики і осмисленого їх використання в мовленні ні у кого не викликає сумнівів. Тому в процесі роботи з дітьми з порушеннями мовленнєвого розвитку зазначений вище принцип діє як принцип формування чуття мови, а потім - опори на це чуття.

Виховання чуття мови здійснюється в процесі спеціально організованої мовленнєвої практики, в процесі якої акцентується увага на семантиці слова, речення, на їх формально-логічних ознаках, які допомагають об'єднувати слова в певні лексико-граматичні категорії, на фонетичних явищах, на співвіднесенні граматичної форми слова з реальними логічними відношеннями, які позначаються цією формою.

У процесі багаторазового сприймання мовлення і використання у власних висловлюваннях подібних форм у дитини в нормі на підсвідомому рівні формуються аналогії, а потім вона засвоює і закономірності. Діти починають більш вільно користуватися формами мови, комбінувати елементи мови у відповідності з її законами, хоча і не усвідомлюють їх (І.Марченко).

А.Маркова, вивчаючи дітей із тяжкою мовленнєвою патологією, відмічала, що «у немовленнєвої дитини відсутні ті величезні можливості (обширний словник, «чуття мови»), які в умовах нормального розвитку можуть компенсувати ті чи інші недоліки в оволодінні мовленням». Здібність до чуття мови слід постійно розвивати. Дітей із ПМР потрібно навчати орієнтованим діям у мовному матеріалі у ситуації взаємодії з дорослим. Розвиток «чуття слова» (увага до його звукової, ритмічної, граматичної і лексичної форми) відбувається в результаті неусвідомленого узагальнення досвіду орієнтовних дій у різних комунікативних умовах. Для цього організується накопичення матеріалу, що підлягає систематизації (сприймання і запам'ятовування мовленнєвого зразка дорослого), проводиться його групування в результаті спеціальних мовних спостережень. Формується увага до мовлення дорослого, однолітка, потім до власного мовлення і співвіднесення його з еталоном. З розвитком «чуття мови» пов'язане і формування мовних узагальнень.

Важкі порушення мовлення обмежують можливість соціальних, вербальних контактів для дитини-логопата, у процесі яких здійснюється пізнання нею навколишнього світу.

Відтак, для забезпечення ефективної мовленнєво-корекційної роботи з дітьми дошкільного віку, в яких спостерігаються певні мовленнєві розлади, необхідно здійснювати:

- постійне порівняння і зіставлення ненормативного мовлення дітей зі зразком мовлення, з еталоном, нормою мовлення, яку представляє вчитель-логопед;
- систематичне і своєчасне виявлення допущених мовленнєвих помилок;
- надання можливості їх виправлення, тобто наявність постійної зворотної аферентації, яку М. Бернштейн назвав «сенсорною корекцією», що лежить в основі керування і управління всією психічною діяльністю дитини.

Корекція мовлення можлива тільки у процесі навчання дітей. Без навчання, на думку К. Ушинського, дитина не впорається з цією величезною спадщиною, не зможе зробити її своїм «духовним багатством». Відомий педагог і вчений наголошував, що мова дітей зазвичай не буває бездоганною, в ній трапляється багато помилок, «провінціалізмів», перекручення смислу окремих слів. Виправлення дорослими мовлення дітей, які здійснюються без навчання, мимохідь, нерідко залишаються для дітей непомітними, швидко набридають їм.

Навчання рідної мови дає можливість не лише виправити мовленнєві помилки, а й своєчасно запобігати їм. Отже, обов'язок педагога виправляти і збагачувати словниковий запас дитини відповідно до норм її рідної мови. Система принципів навчання є дієвим виразом теорії керування процесом навчання й обумовлює його зміст, методи й організаційні форми.

Протягом всього періоду формування мовлення дитина є активним учасником соціума, що навчається самостійно. Пізнавальна діяльність, яка постійно розвивається, стимулює до удосконалення мовленнєвої діяльності, і в свою чергу, детермінується рівнем розвитку мовних засобів. У процесі формування мовлення в постійній взаємодії здійснюються операції аналізу, синтезу, узагальнення і класифікації не тільки на предметному матеріалі, але перш за все, на мовному рівні. Таким чином розвивається й удосконалюється мовномисленнєва діяльність, яка визначає здібність дитини до побудови дихотомічної системи мови. Ці здібності роблять можливим перебудову мовних утворень до норм рідної мови, ускладнення одиниць за формальними ознаками, протиставлення їх за значенням і встановлення внутрішньо системних зв'язків (О.Грибова).

У процесі дизонтогенезу порушується дихотомічний розвиток або в межах окремої системи (фонематичної, фонетичної, граматичної), або всієї системи мови в цілому. При патології мовленнєвого розвитку порушується можливість формування вертикальної (за рахунок рухових або апраксічних артикуляторних труднощів) або горизонтальної (при дефектах системи фонемоутворення і смислоутворення) ієрархій. Як наслідок кожне мовне утворення, що засвоюється, стає ізольованим в лінгвістичному плані і співвідноситься з певною ситуацією (О.Грибова).

Здібність до переходу «загальне-часткове» і «часткове-загальне» визначає ступінь оволодіння мовою і мовленням на різних рівнях і детермінує ступінь недорозвитку мовлення і стійкість дефекту до корекції.

Таким чином, в основі корекції повинні лежати види робіт, які сприятимуть формуванню пізнавальної сфери і семантичної сторони мовлення. Перш за все, необхідно розвивати мовленнєво-мислительні здібності дитини, які лежать в основі переходу від загального до часткового і від часткового до загального, а також протиставлення вербальних елементів за смислоутворюючими ознаками.

В результаті вся система вправ повинна бути спрямована не на заучування окремих вербальних одиниць (звуків, фонем, слів, граматичних форм і т.п.), а на вибудовування цілісної системи. У процесі роботи логопед повинен навчити дитину способам побудови вертикальної і горизонтальної ієрархій. Необхідно підкреслити, що мовні одиниці не можуть бути відібраними фахівцем. У ході корекційної роботи необхідна опора на ті вербальні засоби, які використовує дитина.

Список використаних джерел

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1965. – 227 с.
2. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика навчання дітей рідної мови: Підручник / За ред. А.М.Богуш. – К.: Вища школа, 2007. – 542 с.
3. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И. Фельдштейн. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 209 с.
4. Жуйков С.Ф. Психологические основы обучения младших школьников родному языку. – М.: Педагогика, 1979. – 184 с.
5. Котик Т.М. Українська дошкільна лінгводидактика: історія, здобутки, перспективи. – Одеса: СВД М.П.Черкасов, 2004. – 296 с.
6. Федоренко Л.П. Закономерности усвоения родного языка. – М.: Просвещение, 1984. – С.10-28.

In this article the author highlights the problems associated with implementing the principle of linguistic sense, which provides such training, that makes easier for pre-school age children with impaired speech comprehension to understand the laws of language, to learn facts of native language (elements and structures), the traditions of their use in speech

Keywords: principle of a linguistic sense development, of special native language methodologies, speech norm, linguistic sense.

Отримано 18.09.2010 р.